

Esteve Albert i la història: El Retaule de Sant Ermengol

- 2 de juny del 2014 a les 20.00 h
- Sala d'actes del Centre Cultural La Llacuna, Andorra la Vella

Lluís Obiols i Perearnau

Historiador i arxiver, director de l'obra (2007-2014)

Jesús Galindo i Ortego

President del Patronat del Retaule de Sant Ermengol

▲ Currículum

Lluís Obiols i Perearnau (Adrall, 1985), després de l'etapa d'educació primària i secundària a Adrall i la Seu d'Urgell, obté la llicenciatura en Història a la Universitat de Barcelona (2008) i el graduat superior en arxivística i gestió de documents a la Universitat Autònoma de Barcelona, amb premi extraordinari de titulació (2009). Des de l'any 2010 és arxiver municipal de la Seu d'Urgell.

L'any 2009 participa en la fundació de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, que presideix des de llavors, i publica diversos articles de recerca històrica en diferents publicacions acadèmiques. Igualment, escriu articles divulgatius en publicacions periòdiques i realitza nombroses conferències sobre temes històrics diversos. Participa de forma constant en diferents trobades, jornades i congressos de recerca d'àmbit pirinenc.

Participa en diferents agrupacions corals, com a cantaire i en alguns casos també com a director, a Barcelona, Centelles, la Seu d'Urgell i Puigcerdà. Des de l'any 2004 participa en les representacions del Retaule de Sant Ermengol, que dirigeix entre els anys 2007 i 2014.

▲ Currículum

Jesús Galindo i Ortego (la Seu d'Urgell, 1968), després de l'etapa d'educació primària al col·legi La Salle i la secundària a l'Institut Joan Brudieu de la Seu d'Urgell, obté la llicenciatura en Veterinària, especialitat de bromatologia, sanitat i tecnologia del aliments, per la Universitat de Saragossa (1992). És diplomad en seguretat alimentària i salut pública per l'Escola Nacional de Sanitat (2000). Des de l'any 2004 treballa al ministeri de Salut del Govern d'Andorra i des del 2008, com a cap de l'àrea de Seguretat Alimentària i Entorn. En l'actualitat està estudiant el grau de Comunicació a la Universitat Oberta de Catalunya (UOC).

Ha participat en nombroses trobades i jornades sobre seguretat alimentària. Com a ponent, als col·legis de farmacèutics de Barcelona i Tarragona, a l'Escola Nacional de Sanitat espanyola, a la Universitat Catalana d'Estiu i com a col·laborador docent, en el postgrau en Promoció de la salut alimentària a la Universitat d'Andorra (UdA).

Apassionat de l'esport, la muntanya, el món submarí i el cinema d'autor en versió original. Participa activament en dues associacions culturals de la Seu d'Urgell, de les quals és el president: el Patronat del Retaule de Sant Ermengol i el cineclub. Curtmetratges: *El turista accidentat* (2011). Documentals sobre el Retaule de Sant Ermengol: *M'han dit que feu miracles* (2011); com a guionista i productor executiu, *El Retaule de Sant Ermengol, els inicis de l'espectacle* (2014), que es va endur *ex aequo* el premi Regió 7 al Festival internacional de cinema de Cerdanya l'any 2015. També és coautor del conte *Mussol, qui va ser l'Ermengol?*

Fill de retaulistes, els seus pares de ben petit ja el portaven als claustres de la catedral de la Seu. Ha participat en les representacions del Retaule de Sant Ermengol des de l'any 1974, en totes les seves edicions.

L'any 1957 es començava a representar el Retaule de Sant Ermengol. Es tractava d'una obra de teatre escrita per Esteve Albert i Corp, basada en la vida del bisbe del segle XI sant Ermengol d'Urgell, i representada per un nombrós grup amateur d'actors al claustre romànic de la catedral de la Seu d'Urgell.¹ Una primera època de representacions va finalitzar l'any 1975, i no va ser fins deu anys més tard, el 1985, que es van reprendre.² El 1995 es va interrompre novament l'espectacle, i fins al 2003 no es van iniciar les gestions per recuperar la representació,³ que va reiniciar-se novament l'any 2004,⁴ i que s'ha representat de forma ininterrompuda fins a l'actualitat.

L'espectacle es basa en diferents moments de la vida del bisbe Ermengol d'Urgell, que va regir la diòcesi entre els anys 1010 i 1035, i que poc després de la seva mort ja rebia culte com a sant. Es tracta d'una figura molt polièdrica, amb una indubtable importància en el context català del segle XI, en l'àmbit eclesiàstic però també en el pla polític i d'expansió militar, com ja s'ha escrit a bastament.⁵

En aquest text analitzarem el contingut de les escenes de l'espectacle teatral i el compararem amb les dades que ens forneix la recerca històrica. D'aquesta manera, a partir d'un cas concret, podem veure com Esteve Albert partia de fets històrics documentats, els donava forma com a espectacle, i quines llicències i recursos teatrals utilitzava per tal de donar dinamisme escènic a l'obra.⁶

Les velles d'Aiguatèbia

Sembla que Esteve Albert va inspirar-se per a l'elaboració d'aquesta escena durant un viatge al poble d'Aiguatèbia, al Conflent,⁷ on se suposa que hauria nascut Ermengol cap a l'any 979. En arribar-hi va trobar un lloc decadent, on només hi vivia gent gran, ja que la gent jove n'havia marxat per estudiar o treballar en altres indrets. Aquesta situació va ser utilitzada per Esteve Albert com a començament de l'espectacle, amb una escena absolutament contemporània que, posteriorment, en un efecte de *flashback*, retrocedia fins a l'Aiguatèbia de gairebé un mil·lenni enrere, en el moment en què Ermengol hi naixia, al castell dels vescomtes de Conflent. Aquest efecte, però, no es va acabar d'entendre correctament, ni tan sols pels mateixos intèrprets de l'obra, i les crítiques per la poca claredat d'aquest inici ja van aparèixer en les primeres edicions del Retaule.⁸

En aquesta escena, un grup de padrines de la ciutat –que en alguns casos s'anaven a buscar i es tornaven a portar a la Llar de Sant Josep expressament per a l'actuació–, vestides de negre i amb un mocador al cap, representaven les velles d'Aiguatèbia, en una escena sense text en la qual el narrador, des de la torre de la catedral, anava explicant com vivien en aquell moment a Aiguatèbia.⁹

Aquest quadre, que va generar un record molt sentit que encara perdura avui entre els actors més veterans, va ser escenificat únicament durant la primera època de representacions.

El mil·lenni

La historiografia medieval europea ha posat molt èmfasi en els moments de canvis en

Escena del mil·lenni, en la representació de l'any 2004.
Foto: Lluís Obiols Perearnau

les estructures socials, econòmiques i polítiques al voltant del canvi de mil·lenni.¹⁰ Sovint s'ha vinculat l'arribada de l'any mil amb un suposat terror general de la població, segurament ben poc creïble si tenim en compte els nivells d'alfabetització d'aquest moment. Aquesta interpretació, però, prou difosa i acceptada en els cercles acadèmics de mitjan segle xx, va ser utilitzada per Esteve Albert per introduir als espectadors la figura d'Ermengol, llavors encara ardiaca d'Urgell i ajudant del bisbe Sal·la, oncle i predecessor seu en el càrrec.

En aquesta escena, Ermengol beneeix el clergat i el poble que acudeix a ell davant la imminent arribada del nou mil·lenni, amb les campanades de la mitjanit. El text que canta el narrador per introduir l'escena és ben clar: *L'any mil la gent pensava / que acabaria el món / i cap a les esglésies / anà corrent tothom / amb el cor ple d'angoixa, / d'angoixa i de terror (...)*. Un cop passada la mitjanit, en veure que el món continua, tothom inicia un cant de lloança.

Efectivament, sembla que ja l'any 997 Ermengol es trobava a la Seu d'Urgell, tot i que no el trobem documentat com a ardiaca fins a l'any 1003. En tot cas, la seva preparació per succeir el seu oncle era ben evident, i es va assegurar amb un pagament al comte d'Urgell, tal com era habitual en el context d'aquell moment.¹¹ Per tant, al voltant de l'any 1000 tenia un paper rellevant en el clergat catedralici, fos ja com a ardiaca o simplement com a clergue molt proper al bisbe i destinat a succeir-lo en el càrrec.

Inicialment el pes de la representació requeia en Ermengol, com a clergue principal del quadre. En les últimes edicions, però, s'ha incorporat a aquesta escena la figura del bisbe Sal·la, per tal de millorar la comprensió de tota l'obra. Sense modificar el text del quadre, aquest s'ha repartit entre Sal·la, bisbe d'Urgell en aquell moment, i el seu nebot Ermengol. La presència dels dos personatges ajuda a entendre que, en aquell moment, Ermengol encara no era bisbe i, per tant, el públic entén que una de les escenes posteriors sigui la seva consagració, un cop difunt el seu oncle i predecessor Sal·la.¹²

L'expedició a Còrdova

L'any 1010 es va produir una expedició de comtes catalans a Còrdova per tal de participar amb les seves tropes en les lluites internes del Califat. Entre altres, hi va participar el comte Ermengol I d'Urgell, que hi va morir en una batalla el mes de juny.¹³

L'escena on es representa aquesta expedició es troba dividida en dues parts. A la primera, el comte Ermengol d'Urgell visita l'ardiaca i li exposa la seva voluntat de participar en el viatge a Còrdova. L'ardiaca, després d'alguns retrets per la vinculació de les tropes cristianes amb els musulmans, acaba beneïnt el comte, que li encomana que tingui cura de la seva família. En la segona part de l'escena, mentre la comtessa vídua i el seu fill van a veure l'ardiaca Ermengol quan arriben les tropes sense el comte, l'ardiaca Ermengol deixa ben clar el paper protagonista que assumirà en el govern polític del comtat després de la mort del comte, tal com efectivament va fer.

Aquest quadre, que s'havia assajat durant els primers anys de l'espectacle però que mai no s'havia arribat a representar, es va portar a escena per primera vegada l'any 2010, aprofitant la commemoració del mil·lenari de la consagració de Sant Ermengol com a bisbe d'Urgell.¹⁴

La consagració

No sabem la data exacta de la consagració episcopal de Sant Ermengol. El seu oncle i predecessor va morir el 29 de setembre, i Ermengol apareix documentat com a bisbe el 6 de novembre, i en un acte solemne i multitudinari el 18 de novembre, en la constitució de la Canònica (que trobarem en l'escena següent). En tot cas, és evident que al voltant d'aquestes dates es va produir la consagració de l'ardiaca com a nou bisbe d'Urgell, un acte en el qual podem suposar que hi assistiren les elits polítiques i eclesiàstiques del comtat i dels bisbats veïns, tal com sí que trobem documentat amb precisió en el document de constitució de la Canònica.¹⁵

L'escena representa (de forma no documentada però totalment versemblant) el moment en el qual, davant la presència dels nobles i del poble, el nou bisbe és consagrat i revestit amb els atributs episcopals. Un cop realitzat aquest acte, Ermengol

s'adreça al poble en un discurs que es converteix en una veritable declaració d'intencions i un avançament a les seves línies d'actuació des del nou càrrec. Aquest discurs, inicialment molt més llarg que l'actual, va ser dividit i reescrit en la segona etapa de representacions, i bona part del seu contingut va servir per crear una nova escena, inexistent fins a aquell moment, en la qual es representa el moment de constitució de la canònica de la catedral.

La canònica

El primer acte documentat del nou bisbe és el de constitució de la canònica, la regulació i dotació del capítol de canonges de Santa Maria d'Urgell, que ja havia preparat el seu antecessor Sal·la i que Ermengol va executar i dotar amb un considerable patrimoni. Aquest acte es va celebrar el 18 de novembre de l'any 1010.

Aquesta escena, en la qual el bisbe Ermengol exposa als canonges la necessitat d'instituir la vida en comunitat, no figurava originàriament a l'obra. Part del discurs del bisbe es trobava inicialment inclòs en l'escena de la consagració, però en reprendre les representacions l'any

Escena de la consagració representada l'any 2010.
Foto: Carné de la Seu d'Urgell

Escena de la canònica representada l'any 2010. Foto: Carné de la Seu d'Urgell

1985 es va redistribuir el text per tal de crear aquesta nova escena. Aquesta modificació va ser duta a terme pel mateix Esteve Albert.¹⁶

El judici de Cortiuda

Un dels aspectes que destaquen en l'episcopat de sant Ermengol és la defensa judicial dels interessos de l'Església. En aquest cas s'escenifica un judici real que es va celebrar el dia 1 de novembre de l'any 1024 a Ponts. Es conserva l'acta original del judici, que és la font utilitzada per a l'elaboració d'aquesta escena, tant en el referent als personatges que hi intervenen com al desenvolupament del judici.¹⁷

En aquesta escena es representa l'intercanvi d'opinions entre els representants de l'abat de Santa Cecília d'Elins i del bisbe d'Urgell,¹⁸ davant del comte d'Urgell, menor d'edat, i dels seus tutors, els comtes de Barcelona. El jutge, Ponç Bonfill i March, acaba determinant el retorn de Cortiuda a les possessions de l'Església d'Urgell.¹⁹

Escena de Cortiuda representada l'any 1958. Foto procedent del fons del Patronat del Retaule de Sant Ermengol

Escena de Cortiuda representada l'any 2010. Foto: Carné de la Seu d'Urgell

El miracle del pagès cec

Les històries sobre miracles atribuïts al bisbe Ermengol són freqüents. Algunes d'aquestes històries es troben recollides des de poc després de la mort del sant, i fan referència a diferents fets vinculats a la curació de malalts o a la relació amb la pluja i les riudes.²⁰ Una d'aquestes llegendes fa referència a la curació d'un cec al qual Sant Ermengol havia retornat la vista.

L'escena, que representa dos moments diferents, s'inicia amb la visita del pagès i de la seva dona al bisbe, atret per la seva fama de santedat. Després de prometre-li el regal d'una vedella, a través de la intercessió de Sant Ermengol el pagès recupera la vista. Temps després, en la segona part de l'escena, el matrimoni discuteix sobre la conveniència de regalar la vedella promesa al bisbe. En decidir no fer-ho, el pagès es queda cec novament, com a càstig per l'incompliment de la promesa. Aquest càstig, que de vegades ha estat criticat per la visió venjativa que ofereix, té una clara finalitat moral: quan s'ha promès una cosa cal complir-la.

Llumeneres

Aquesta escena, de la qual no tenim constància històrica, és un recurs teatral per realitzar la transició cap al final de la vida del bisbe Ermengol. Es representa un moment de tranquil·litat del bisbe a la població de Llumeneres, a Andorra, cansat per la intensa activitat que encara està duent a terme, i recordant algunes de les gestes principals que ha realitzat durant la seva vida. Realment, malgrat la seva edat, el bisbe Ermengol continuava encapçalant un volum d'activitat

sorprenent. El 1031-1032 es trobava al concili de Narbona i el 1033 projectava un pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia, motiu pel qual va redactar el seu testament. L'any 1035 encara continuaven les obres del conjunt d'esglésies de la Seu d'Urgell impulsades per ell, inclosa la catedral (que seria consagrada el 1040 pel seu successor Eribau), el 21 de setembre presidia una extensa assemblea de bisbes en la consagració de l'església del monestir de Sant Pere de la Portella,²¹ i a principi de novembre visitava les obres del pont de Bar, al camí de la Seu cap a Cerdanya, com veurem a continuació.

Aquesta escena no figurava originàriament a l'obra, es va incorporar en la seva segona etapa, i algunes parts del text van ser modificades en iniciar la tercera època de representacions.²²

Escena de Llumeneres representada l'any 2004. Foto: Lluís Obiols Perearnau

El seguici fúnebre

El dia 3 de novembre de l'any 1035 el bisbe Ermengol visitava les obres del pont de Bar, al camí de Cerdanya, quan va caure al llit del riu, on va morir. Les llegendes sobre la troballa del seu cos, riu avall, es reparteixen en diferents indrets al voltant del Segre.²³ Més enllà de l'anècdota, prou coneguda, que narra la troballa del cos del sant per part de la gent d'Organyà, que el van treure del riu amb una ganxa de raier (d'on procedeix el sobrenom de *ganxos* als habitants de la vila, encara en ús avui), el Retaule

Escena del seguici fúnebre representada l'any 2004. Foto: Lluís Obiols Perearnau

escenifica el pas del cos davant de la ciutat d'Urgell. En aquest punt, la llegenda explica que el cos va quedar parat al mig de les aigües del Segre mentre les campanes de la catedral començaven a tocar totes soles.²⁴

En el pla teatral, es reproduceix un hipotètic seguici fúnebre després de la troballa del cos al riu, i el seu trasllat fins a la ciutat. En tot cas es tracta d'una llicència teatral no documentada, però que indubtablement s'havia de produir. L'escena combina aspectes que versemblantment podrien haver existit, com l'ús d'elements que denoten una certa improvisació del seguici (el trasllat del cos cobert simplement amb un llençol, tot just recollit) i també amb un seguiment multitudinari de la població, acompanyant el cos amb torxes, d'acord amb la rellevància del personatge i amb la sorpresa que podria causar una mort sobtada i inesperada.

El miracle de la pluja

Fent contrapunt amb el miracle del pagès cec, en aquest cas s'esfenifica un dels miracles més característics de Sant Ermengol: la seva intercessió en èpoques de sequera per aconseguir la pluja, imprescindible en una societat bàsicament agrària i amb uns sistemes de regadiu encara molt minoritaris. L'escena se situa en un moment indeterminat posterior a la seva mort, d'acord amb les cites històriques referents a la realització de rogatives, especialment regulars durant els segles de l'edat moderna.²⁵

L'escena es troba dividida en dos seccions, mentre el narrador relata, tot cantant, la situació de sequera extrema i les rogatives que es realitzen a la catedral. En un dels punts de l'escenari se situen els clergues que estan realitzant les rogatives davant l'urna amb les relíquies de Sant Ermengol. En obrir l'urna, en un altre punt de l'escenari, on es representa la desolació dels pagesos davant la sequera, comença a caure la pluja miraculosa per intercessió del sant. En un primer moment es va representar una altra escena vinculada amb aquesta, anomenada *Els homes de Tolosa*, en la qual uns lladres de relíquies són incapaços d'endur-se la sang que sorgia miraculosament de les ferides del cos, anys després de la seva mort, i es veuen obligats a retornar-la.²⁶

Les dues parts de l'escena del miracle de la pluja, representat l'any 2010. Foto: Carné de la Seu d'Urgell

El retaule final

L'acabament de l'espectacle es resol amb una escena estàtica amb la totalitat dels actors a l'escenari, com un recordatori dels diferents episodis representats, a la manera d'un retaule litúrgic: l'arcada central del claustre emmarca Sant Ermengol, i al seu voltant es veuen, repartits al llarg de l'escenari, diversos fragments de les escenes de la seva vida que s'han representat al llarg de l'obra.

L'escena del miracle de la pluja representada l'any 1986. Foto: Manel Duat, procedent del fons del Patronat del Retaule de Sant Ermengol

Conclusions: uns fets històrics escenificats

En definitiva, veiem com Esteve Albert va basar pràcticament tota l'obra en les dades documentades, sigui com a fets històrics o sigui com a llegendes igualment històriques i recollides segles enrere. Al marge de les petites llicències teatrals, tant la major part dels

Escena del retaule final representada l'any 2004. Foto: Lluís Obiols Perearnau

personatges com el desenvolupament dels fets corresponen al que ens ha arribat a través de la documentació, especialment de l'Arxiu Capítular d'Urgell. Sembla que les converses amb mossèn Pere Pujol, arxiver capítular d'Urgell durant els anys de gestació de l'espectacle, tenen molt a veure en aquesta concepció de l'obra, realment fidel als fets històrics en un percentatge molt elevat.

Al marge d'aquesta fidelitat als fets, segurament Esteve Albert va aconseguir sense pretendre-ho (o potser sí, qui sap!) una gran difusió d'aquests personatges i d'aquests moments entre la població, que en bona mesura mai no hauria arribat a conèixer el context de l'època del bisbe Ermengol, alguns dels personatges principals d'aquell moment o alguns dels fets que s'havien produït al nostre entorn més proper. Segurament aquest és un dels grans valors de les obres històriques de l'Esteve Albert: aconseguir fer arribar a tothom uns fets que, si no fos per aquestes representacions, haurien quedat relegats als cercles més acadèmics.

El Retaule de Sant Ermengol, a més d'aquesta difusió d'uns fets històrics realment significatius al nostre entorn, ha aconseguit durant més de cinquanta anys aglutinar persones molt diferents que han col·laborat de forma voluntària per tirar endavant l'obra. Des d'opcions polítiques oposades, sensibilitats religioses diferents, nivells de vida, culturals i econòmics ben distants, centenars de ciutadans de la Seu d'Urgell han participat conjuntament al Retaule i han conegut (i interpretat) uns fets de pràcticament mil anys enrere, amb ganes i amb molt bon ambient. Segurament aquests aspectes són el que més hem de valorar d'aquesta obra i, en general, de bona part de la producció teatral d'Esteve Albert.

Notes

- 1- Sobre el Retaule de Sant Ermengol, vegeu especialment OBIOLS PEREARNAU, Lluís "Mig segle de representacions del Retaule. Història del seu inici i de l'evolució posterior". *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035). Història, art, culte i devocions*. La Seu d'Urgell: Bisbat d'Urgell, 2010, p. 319-327. Vegeu també GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (dir.) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol*. La Seu d'Urgell: Òmnium Cultural, 2006. Podeu trobar una aportació sobre els orígens de l'obra a GALINDO LLANGORT, Eladio Carlos; GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia "El Retaule de Sant Ermengol, 50è aniversari". *Festa Major de la Seu* [Programa d'actes de la Festa Major], 2007, p. 28-31. Una anàlisi d'alguns aspectes tècnics i organitzatius de l'obra a OBIOLS PEREARNAU, Lluís "L'experiència del Cor Brudieu i del Retaule de Sant Ermengol de la Seu d'Urgell". *El Pirineu i la creació cultural: Quartes Trobades Culturals Pirinenques*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2008, p. 31-42.
- 2- La represa va comportar algunes diferències entre l'ajuntament i el Patronat del Retaule per la seva respectiva participació en l'organització i gestió de l'obra. Ho podeu seguir a *Portal*, 140 (2 de febrer de 1985), *Portal*, 141 (6 de febrer de 1985), *Portal*, 143 (16 de març de 1985). Sembla el 1980 ja s'havia intentat reprendre les representacions, però fins a l'elaboració dels estatuts l'any 1984 no es van tirar endavant les accions pertinents per a la posada en escena. GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (dir.) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 4.
- 3- *Portal*, 810 (22 de febrer de 2003), p. 5.
- 4- *Portal*, 867 (10 d'abril de 2004), p. 3; *Portal*, 884 (7 d'agost de 2004), p. 1, 6.
- 5- Vegeu d'una forma molt especial BERTRAN I ROIGÉ, Prim "Ermengol d'Urgell. L'obra d'un bisbe del segle XI". *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell...*, p. 11-93. Vegeu el recull documental conservat al bisbat d'Urgell referent als anys del seu pontificat a BARAUT, Cebrí "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia*, IV (1981), p. 7-186.
- 6- Cal remarcar l'existència de nombrosos materials inèdits escrits per Esteve Albert i que mai s'han representat. En aquest text analitzarem únicament les escenes que s'han escenificat en alguna de les diferents èpoques de representacions. Podeu veure altres variants i alguns textos mai representats a ALBERT I CORP, Esteve *Muntatges escènics*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1997, p. 49-77. Igualment, el Patronat del Retaule de Sant Ermengol conserva escenes inèdites i diferents versions i esborranys escrits pel mateix Esteve Albert. En menor mesura, també es conserven materials referents al Retaule de Sant Ermengol dins del fons documental de l'autor, dipositat a l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà.
- 7- Algunes fotografies preses durant aquests anys per Josep Maria Esclusa (fotògraf amateur que va tenir un paper destacat en el disseny de la il·luminació del Retaule de Sant Ermengol) mostren, precisament, el poble d'Aiguatèbia amb algunes dones grans, vestides de negre i amb un mocador al cap, tal com anaven vestides les "velles d'Aiguatèbia" que actuaven al Retaule. Vegeu les fotografies, d'una qualitat tècnica i artística excepcionals (a banda del seu innegable interès com a document històric), dins del fons Josep Maria Esclusa conservat a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell.
- 8- El 1960 s'escriu, sobre aquesta escena, "La evocació resulta, por cierto, un poco vaga." MARTÍNEZ TOMÁS, A. "Representación del Retaule de Sant Ermengol". *La Vanguardia*, 17 d'agost de 1960, p. 20.
- 9- Vegeu-ho a GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (dir.) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 24-27.
- 10- Són ben significatius, per exemple, els títols de les obres clàssiques de Georges Duby, *L'an mil*, publicat el 1973, i de Guy Bois, *La Mutation de l'an mil*, publicada el 1989 i traduïda al castellà com *La revolución del año mil*.
- 11- BERTRAN I ROIGÉ, Prim "Ermengol d'Urgell...", p. 13-15.
- 12- Sobre el bisbe Sal·la vegeu, entre d'altres, BERTRAN I ROIGÉ, Prim (cur.) *Mil·lenari de la butlla del papa Silvestre II (1001-2001)*. Andorra, 2001.
- 13- VÈRGES PONS, Oliver *Urgell a la fi del primer mil·lenni. Els anys del comte Ermengol I i del bisbe Sal·la (980-1010)*. La Seu d'Urgell: Salòria, 2015, p. 166-171.
- 14- *Portal*, 1.175 (7 d'agost de 2010), p. 6. Ja l'any anterior s'apuntava la possibilitat d'incorporar algun dels diversos quadres inèdits escrits per Esteve Albert. "El retaule s'adapta al segle XXI". *El Periòdic d'Andorra*, 13 d'agost de 2009, p. 14.
- 15- En la constitució de la Canònica, el 18 de novembre, hi van ser presents els comtes de Barcelona, Urgell, Cerdanya i Pallars, així com l'arquebisbe de Narbona i els bisbes de Carcassona, Besiers, Magalona, Nimes, Agde, Vence, Tolosa, Girona, Osona, Elna, Barcelona i Ribagorça. Vegeu la transcripció del document a BARAUT, Cebrí: "Els documents...", p. 28-31 (doc. 315). Aquesta presència massiva ha fet suposar de vegades que la seva consagració deuria ser immediatament anterior a aquesta data, i que els comtes i bisbes eren a la Seu precisament per assistir a la consagració del nou bisbe.
- 16- GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (dir.) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 5, 38.
- 17- L'acta del judici ha estat publicada en nombroses ocasions. Entre d'altres, i últimament, a BERTRAN I ROIGÉ, Prim "Ermengol d'Urgell...", p. 78-81.
- 18- Inicialment en la representació intervenia el bisbe Ermengol directament. GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (directora) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 43. Posteriorment la seva intervenció va ser substituïda per la de Sunifred, representant del bisbe, tal com apareix en l'acta original del judici.

- 19- Sobre el jutge Ponç Bonfill i March, destacadíssim jurista de la seva època, vegeu el volum IV de la *Història de Catalunya* d'Antoni Rovira i Virgili, p. 217-219.
- 20- Vegeu, per a aquests aspectes, BARAUT I OBIOLS, Cebrià "Les fonts documentals i hagiogràfiques medievals de la vida i miracles de Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035)". *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell...*, p. 103-132 [publicat originalment a *Urgellia*, 14 (1998-2001), p. 137-165].
- 21- Vegeu-ne l'acta, per exemple, a *Catalunya Romànica*, vol. XII, p. 408-409.
- 22- GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (directora) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 50. OBIOLS PEREARNAU, Lluís "Mig segle de representacions del Retaule...", p. 323.
- 23- És ben significativa, també, la presència de capelles dedicades a Sant Ermengol al llarg del riu Segre. A Pont de Bar mateix, l'església es troba a tocar de les restes del pont. CASES, Maria Lluïsa "Sant Ermengol del Pont de Bar". *Catalunya Romànica*, VI, p. 69. A la Seu es va construir la capella del Prat de Segre al lloc on la tradició deia que s'havia aturat el seu cos. XAM-MAR I ALONSO, Carmen "La confraria de Sant Ermengol i de Sant Blai, i la seva capella del Prat de Segre, a la Seu d'Urgell (segles XVI-XVIII)". *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell...*, p. 161-198. A la sortida del congost de Trespunts hi havia una capella que va ser enderrocada en construir la carretera cap al 1880, on actualment es troba un petit piló amb una placa de ceràmica dedicada al sant. Mossèn Cinto Verdaguer, en passar-hi el 1883, diu que "los constructors de la carretera han esborrat sa capella". BABIÀ I SERRA, Jesús "Mossèn Cinto pels camins de l'Alt Urgell, 26 i 27 de juliol de 1883". *Lo Banyut*, 13 (tardor de 2002), p. 15-16. A Oliana hi havia una capella de Sant Ermengol a la partida del Reixar. MARQUÉS I SALA, Benigne "Les rogatives a Sant Ermengol per a obtenir pluja, a la vila d'Oliana i al seu oficialat". *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell...*, p. 199-212. A Tiurana encara hi ha la capella construïda al cap d'un serrat sobre el Segre. ADELL, Joan-Albert "Sant Ermengol de Tiurana". *Catalunya Romànica*, XVII, p. 438-439.
- 24- Aquesta escena, entre altres, es pot contemplar representada d'una manera molt gràfica al retaule de fusta daurada que es conserva a la catedral.
- 25- Sobre les rogatives a Sant Ermengol a la Seu d'Urgell, vegeu RAMA CORREDOR, Eduard "400 anys de fenòmens meteorològics extrems a la Seu d'Urgell". *Interpontes*, II (2012), p. 113-135, especialment p. 122-123.
- 26- Una crònica de l'any 1957 especifica que després de l'enterrament del sant es representava *El caso de dos ladrones de reliquias*. UDINA, Antonio "Una hora trasladados al medievo". *La Vanguardia*, 23 d'agost de 1957. Vegeu l'estrofa del recitatiu que fa referència a aquests fets a ALBERT I CORP, Esteve *Muntatges escènics...*, p. 77. Vegeu també GARCIA-CALVO MONRÓS, Eugènia; MARTÍ PELLICER, Anna (dir.) *Treball de Recerca: Retaule de Sant Ermengol...*, p. 54.